

Lexikalizálódási és grammatikalizálódási folyamatok frazeológiai egységekben*

C) Mielőtt a morfoflexiós rögzülés egyéb típusait is sorra vennénk, tegyünk itt egy kitérőt, s próbáljunk meg választ adni arra kérdésre, *miért* marad el a névelő és a birtokviszony ezekből a szerkezetekből!

A válaszadáshoz érdemes bevonnunk a vizsgálat körébe a frazeológiai egységek egy speciális csoportját is. Azokra a kifejezésekre gondolok, amelyek eredetileg frazémák voltak ugyan, mára azonban annyira összetapadtak, hogy összetartozásukat helyesírásunk is jelöli, pl. *cserben|hagy, tönkre|megy, helyben|hagy* stb. Ez a körülmény több problémát is felvet velük kapcsolatban. Egyrészt elvileg kiszorulnak az állandósult szó-

* L. MNy. 2003: 259—73.

kapcsolatok köréből, hiszen nem felelnek meg annak a kritériumnak, hogy egy frazeológiai egység legalább két szóból áll.⁸ Ez magában nem volna akkora gond, hiszen mondhatnánk, hogy immár nem szólásokról, hanem összetett szavakról van szó, amelyek — hasonlóan a nem analógiás úton, hanem mondatban keletkezett összetételekhez — úgy jöttek létre, hogy a gyakori együtt használás folytán megszűnt a szókapcsolat két eleme közti szünet. Tudjuk viszont, hogy nem semleges hangsúlyozású mondatokban elválnak igei elemüktől, tehát bizonyos fokig megőrzik önállóságukat, pl.

Péter JÁNOST hagyta cserben, nem Károlyt.

NEM Péter ment tönkre, hanem János.

Ezeknek az idiómarészből lett összetételi előtagoknak a szintaktikai viselkedése nagyon hasonlít tehát az igeikötőkéhez. Ismeretes, hogy ez utóbbiakkal kapcsolatban is felmerül az a magyarázat, hogy összetételekről van szó. Ám a kérdésre korántsem egyértelmű a válasz. KOMLÓSY (i. m. 1992. 494) szerint a sorrend változtathatósága és az igeikötőnek az igétől való elszakíthatósága alapján (vö. pl. *Károly nem ment el.; A levelet János küldte el.; Hátra csak Kati nézett.*) logikusnak tűnhet az az álláspont, hogy valójában az ige előtti pozícióban álló igeikötőt tartalmazó alakok (itt: *elmegy, elküld, hátranéz*) is „két-két szóból állnak”. Ezzel a nézettel azonban szöges ellentétben áll az anyanyelvi beszélők intuíciója, akik az igeikötős igét egyetlen szónak érzik, s a szótáraknak az a gyakorlata, amely az igeikötős igéket szintén szavaknak tekinti.

Ha tehát az igeikötős igék nem összetételek, akkor felvetődik az a magyarázat is, hogy esetleg a *cserben-, helyben-, véget-féle* alakulatok igeikötők. Ebben az esetben beszélhetnénk a címben jelzett grammatikalizálódási folyamatról: ha ugyanis elfogadjuk, hogy ezek igeikötők, akkor valóban elmondható, hogy az eredetileg autoszemantikus igevonzatokból immár szinszemantikus elemek lettek. Ennek a fejlődési szaknak volt egy közbülső állomása: a konstrukcióintern bővítménnyé válás, azaz az idiómarész státusz.

De vajon igeikötők-e ezek valójában? Erre a kérdésre igen nehéz a válasz, s a bajok forrása nagyrészt az, hogy maguknak az igeikötőknek a definíciója sem egyértelmű. KOMLÓSY is megjegyzi ebben a vonatkozásban, hogy nyelvtanaink azt a felemás gyakorlatot követik, hogy az igeikötős igéket az ige szófaj elemei között tüntetik föl, egyúttal viszont az igeikötőket önálló (igaz, átmeneti) szófajként kezelik. Ugyanakkor viszont — eltérően más szófajoktól — az ide tartozó elemeket felsorolással adják meg, s magát a szófajt nem rendezsen definiálják. Ennek eredményeképpen rendkívüli a kuszaság az igeikötők halmazának tekintetében.

Ez igen jól látszik a KOMLÓSY által nyolc forrás (köztük A magyar helyesírás szabályainak 8. és 10. kiadása, az akadémiai nyelvtan és A magyar nyelv értelmező szótára) alapján összeállított táblázatból (i. m. 496—7), amelyben összesen 90 elem szerepel, de koránt sincs összhang a besorolások vonatkozásában (vannak igeikötők, amelyeket szinte mindenki annak tekint, vannak, amelyeket alig néhány munka). KOMLÓSY szerint úgy tű-

⁸ A frazeológiai irodalomban SOMHEGYI GYULA felvetette már a *monofrazéma* és az *álmonofrazéma* terminusok bevezetésének szükségességét (Nyr. 112: 357—68, 116: 437—44). Az előbbieket közé olyanok tartoznának szerinte, mint a *felszarvaz* (< *szarvakat rak vki fejére*) vagy a *kikosaraz* (< *kosarat ad vkinek*). A *cserbenhagy, tönkremegy* típusú kapcsolatok az *álmonofrazémák* között kapnának helyet, mert valójában két elemből állnak, csak helyesírásunk összetett szóként kezeli őket, ugyanúgy, mint pl. a *baklövés, köpönyegforgató, szőrszálhasogatás* alakokat (a *bakot lő, köpönyeget fordít/forgat, szőrszálát hasogat* stb. változatokat viszont egyértelműen szólásokként kezeljük). Ez utóbbiakra ugyan a német szakirodalom a *dephraseologisches Derivat* terminust alkalmazza, a *cserbenhagy*-féle alakulatok esetében viszont nem jön szóba a képző „összerántó hatása”, hanem valóban összetételszerű elemekkel állunk szemben, amelyek előtagja a mondatban igeikötőszerűen viselkedik.

nik, „mintha nem kis mértékben azon múlna a dolog, hogy vannak-e olyan igék, amelyekkel az adott elem idiomatikus jellegű egységet alkot: minél egyértelműbb, hogy vannak, annál több szerző tartja igekötőnek az elemet. Aligha lehet bármilyen más szempontra gondolni ott, ahol az igekötőnek minősített elem, mindössze két-három — vagy éppen csak egyetlen egy — igéhez kapcsolódhat” (vö. pl. *síkra|száll, agyon|üt, közzé|tesz, ellent|mond* stb.).

További probléma még, hogy helyesírásunk nagyon következetlen abban a vonatkozásban, meddig tekinthető egy kifejezés inkább még szólásnak, mettől összetételnek vagy igekötős formának. Hiszen mitől összetétel vagy igekötős forma a *cserben|hagy, jót|áll, jóvá|hagy, végbe|megy, végbe|visz, véghez|visz*, és miért nem az például a *férjhez megy, számat ad, sorba áll, részt vesz, lábra kel, lépre csal* vagy éppen a *palira vesz*? A második csoport egyik-másik példája esetében ugyan érezni valamennyi szünetet a két elem között, ám ez minimális. Nyilvánvaló tehát, hogy azokban a döntésekben, amelyek folytán helyesírási szótárunkban az egyik elem egybeírva található, a másik különírva, nem kevés a szubjektív elem: elsősorban a szótárszerkesztők ízlése és egyéni nyelvi kompetenciája a meghatározó ebben vonatkozásban, nem pedig valamilyen nyelvtanrendszerbeli szabály. Miért összetett szó ugyanis a *kétségbe|esik*, és mitől nem az a *kétségbe|ejt*? De ha utóbbi nem összetétel, akkor miért az a *kétségbe|ejtő* származékszó? Némi malíciával az is mondhatnánk, hogy a helyzet az egybe- és különírás vonatkozásában egyszerűen *kétségbeejtő*.

Ha tehát szintaktikai viselkedésük tekintetében alig van különbség a ma is konstrukcióintern bővítményként funkcionáló, de az összetett szóalakokhoz nagyon közel álló formák (pl. *férjhez (megy), sorba (áll), lépre (megy/csal)* stb.), az igekötőszerűen viselkedő korábbi idiómarszerek (*cserben-, agyon-, véghez-* stb.) és a valódi igekötők (*be-, ki- meg-* stb.) között, akkor vélhetően az általuk betöltött funkciók természetében van valami közös, azok valamilyen közös sajátossággal bírnak. Ez a sajátosság pedig esetleg megadja a választ a fentebb feltett kérdésre is: miért mennek végbe egyes szólásokban olyan flexiós rögzülések, mint a névelő elmaradása, illetve a birtokviszony megszűnése.

Azt gondolom, hogy az *igemódosító* szerepkör figyelembevétele adhatja kezünkbe a megoldás kulcsát. Ismeretes, hogy újabb nyelvtanaink számolnak egy olyan bővítménnyel, amely nem vonzata az igének, hanem csak módosítja, pontosítja azt. Ide sorolják a megnevezésre alkalmatlan igevonzatokat, például a melléknévi vonzatokat (pl. *zöldre fest*), a pusztá főnévi vonzatokat (pl. *mérnöknek készül*), de ide sorolhatjuk az igekötőket és az idiomatikus kifejezések bizonyos konstrukcióintern vonzatait is (pl. *számon kér*).

Ezek szintaktikai viselkedésében közös, hogy más helyet foglalnak el a VP-ben, mint a bővítmények: míg a bővítmények követik az igét, a módosító elemek — mint a fenti példákból is kitűnik — alaphelyzetben megelőzik.

Vizsgálatunk szempontjából a névelőtlen és kvantálatlan köznevekkel kifejezett ún. *köznévi vonzatok* (KOMLÓSY i. m. 1992. 508) a legfontosabbak (*újságot olvas, iskolába jár, fát vág* stb.). A köznévi vonzat „semmiképpen sem töltheti be ugyanazt az argumentumhelyet, amelyet a vele alkotható, nem függvényre utaló DP töltene be ugyanazon ige mellett”, azaz „a névelőtlen vonzatnak [...] mindenképpen más lexikai tételhez kell kapcsolódnia, mint a névelősnek” (uo.). Vagyis:

Péter újságot (N⁰) olvas.

Péter olvassa az újságot (DP).

A köznévi vonzatok esetében az alapige tárgyi vagy határozói argumentumát a lexikai tétel belső szemantikai argumentumként tartalmazza, így azok nem kapnak szintaktikai kifejezést. Az *újságot olvas* esetében például „a tárgyragos N⁰ nem tárgyi argu-

mentumot, hanem egy »belsővé vált tárgyra« vonatkozó állítást fejez ki, s a tárgyratog attól »öröklő« (KOMLÓSY i. m. 513).

Az ilyen köznévi módosítót tartalmazó szerkezetek „jelentésbeli sajátosságai jó állapot teremtenek az idiomatizálódásra: a konvencionizált cél megvalósulása pragmatikailag fontosabb jelentésösszetevő, mint a megvalósulás konkrét részletei. Ennek következtében pl. a *hátat fordít* (a szó szerinti értelme mellett) idiómaként mindig használható, amikor e mozdulat konvencionizált célja (az együttműködés megszakítása) valósul meg — függetlenül attól, hogy a kérdéses testmozdulatra sor kerül-e” (uo. 515).

A köznévi módosítót tartalmazó szerkezetekhez nagyon hasonlítanak az igeekötlen ige + vonzat felépítésű idiómák: bennük a vonzat szinte mindig névelőtlen, s igeekötőszerű viselkedést mutat. KOMLÓSY szerint (i. m. 517) akár az a kijelentés is megkockáztatható, „hogy az igeekötő + ige egység képezi azt a szintaktikai sémát, amelynek mintájára nyelvünkben produktív módon újabb és újabb idiómák állíthatók elő”, például *áruba bocsát vmit, bérbe ad/vesz vmit, hajba kap vkivel, hátat fordít vminek, kézhez kap vmit, sarkon fordul* stb.

Ez leíró szempontból talán így is lehet, fentebb bemutatott történeti példáink azonban egyértelműen bizonyítják, hogy a frazeologizálódás elsődlegesen egy történeti folyamat, amely szemantikai síkon többnyire a konkrét → absztrakt irányú metaforikus jelentésfejlődésben nyilvánul meg. Ennek során átrendeződnek a tematikus szerepek, de az absztrahálódás magával hozza az eredeti igevonzatok szerepének módosulását: valódi vonzatokból igemódosítók lesznek. Ez utóbbiakról tudjuk, hogy kapcsolatuk az igevel nem felel meg a normális régens — vonzat viszonynak, mivel a vonzat nem jelöl (szemantikai) argumentumot. Helytálló tehát az igei fejú idiómák konstrukcióintern bővítőnyei nézve KOMLÓSY-nak az a megállapítása, hogy nem viszik be saját jelentésüket a szerkezetbe, de jelenlétük elengedhetetlen ahhoz, hogy a fej felvehesse az idióma egészének jelentését: a vonzatok tehát nem a fej jelentésének nyitott pontjait töltik ki, hanem „előállítják” az idiomatikus jelentést (518).

Annak azonban, hogy a vonzatok módosítóvá váljanak, vannak morfoszintaktikai vonatkozásai is: ezért marad el az idiomatizálódás során a névelő a szerkezetből, s világgossá válik a birtokviszony felbomlása is: a birtokos személyjeles formák éppúgy DP-k, mint a határozott névelősek.

Mind a szemantikai, mind a morfoszintaktikai változások jól dokumentálhatók történeti példákkal. Az azonban nem zárható ki, hogy nagyobb számú ilyen szerkezet létrejötté után analógiás mechanizmusokkal már ezek nélkül az átalakulási folyamatok nélkül, közvetlenül generálunk újabb idiómákat. Ez a folyamat nagyjából megfelelné az összetételek keletkezésének, amelyek esetében egyértelműen dokumentálhatók az analógiás mechanizmusok, hiszen például a jelöletlen tárgyakat megőrző összetételeink (*fa|vágó* stb.) szolgálnak mintául mai tárgyias összetételekhez is (*szoftver|fejlesztő* stb.).

A frazeológiai egységek és az összetételek között egyébként is számos hasonlóságot lehet felfedezni. Így például az összetételek is történeti folyamatok révén a mondatban keletkeztek, létrejöttükben ugyancsak szerepe volt a variabilitás megszűnésének (gondoljunk például a *drága|kő* összetétel korábbi *drága kő, drágalátos kő, nemes kő, drága és nemes kő* előzményeire), s némiképpen a szemantikai síkon is hasonló változás történt. PAIS ugyanis (Kérdések és szempontok a szóösszetételek tanulmányozásához: MNy. 1951: 135—44) a viszonyjelentésnek a képzetjelentésbe való átváltásaként írja le az összetételek keletkezését, s némiképp hasonló folyamat zajlik a frazeológiai egységek körében is. A vonzat → igemódosító fejlődés során ugyanis egy függvénykifejezés jön létre, s a mondatnak értelmileg ez az immár nem kompozicionális jelentésű egység az állítmánya. Hasonló az összetételek létrejöttéhez az is, hogy az új lexikai egység keletkezése során a szemantikai egység itt is egyetlen hangsúlyösszetevőbe vonja össze a két elemet.

Az önállóságukat veszített módosítók igeikötővé válása már a grammatikalizálódás körébe eső jelenség volna, ám mivel ezek többnyire igen kevés ige mellett fordulnak csupán elő, nem egyértelmű a kérdés, valóban igeikötők-e ezek. A helyesírás nyilvánvalóan nem lehet mérvadó ebben a kérdésben, hiszen az a fentebb felsorolt példákából is elég nyilvánvaló, hogy nem kis mértékben a helyesírási szótárak szerkesztőinek ízlésén múlik, hogy egy idiómárésszé vált módosító megőriz-e viszonylagos önállóságát vagy összetételi előtaggá degradálódik. Hogy valóban igeikötőről van-e szó, az inkább a szófaj definíciójától és különböző tesztek elvégezhetőségétől függ. Ebben a vonatkozásban elsősorban a produktivitás szempontja, azaz az illető elemmel alkotható igeik száma a döntő, de szokás hivatkozni a keletkezett kapcsolat jelentésének az alkotó elemekéhez való viszonyára is (vö. J. SOLTÉSZ KATALIN, *Az ősi magyar igeikötők*. Bp., 1959. 15—6 és KIEFER FERENC — LADÁNYI MÁRIA, *Az igeikötők*. In KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan*. 3. kötet. Bp., 2000. 480—2). Ha ennek fényében próbálunk meg választ adni arra a kérdésre, hogy zajlanak-e grammatikalizálódási folyamatok is a frazeologizálódás során, vagy csak lexikalizálódásról van szó, akkor azt látjuk, hogy ha ritka is az idiómárészből valódi igeikötővé válás, azért találni rá példát. A *cserben* ugyanis továbbra is idiómárésznek, pontosabban egy lexikalizálódott komplex ige előtagjának minősül, de például az *agyon-* és a *tönkre-* a produktivitásuk alapján egyértelműen igeikötőnek minősíthetők (vö. KIEFER — LADÁNYI i. m. 501—13 is).

Érdeemes itt röviden kitérni arra, hogy valamiféle hasonló folyamat zajlott le a németben is a *vonstatten gehen, zugrunde gehen* stb. típusú kifejezések esetében. Ezeket a szerkezeteket még a XIX. században is prepozíciós frázisként értékelték és a következőképpen írták: *zu Grunde gehen, zu Wege bringen, von Statten gehen* stb., hasonlóan ahhoz, ahogyan ez ma számos efféle kifejezés esetében történik: *zu Hause bleiben, in Betracht ziehen, außer Landes gehen* stb. Később azonban az eredetileg prepozíciós főnévi csoportok elemei összeolvadtak: az előtag adverbializálódott, majd a hangsúlyozás tekintetében egybeolvadt a fejként szolgáló igevel. Amint FLEISCHER (1997. 93) is megjegyzi, a prepozíciós főnévi csoport összeolvadási folyamatát a szemantikai fejlődés (fokozatosan egyre elvontabb használat, a főnév bizonyos jelentéselemeinek az elvesztése) és az egyre gyakoribb előfordulás összesített hatása meggyorsította. (Ehhez járul még, hogy ezeknek a kifejezéseknek a legnagyobb részében a *zu* prepozíció fordul elő: ez valamiféle típusalkotó szabályosságot hozhatott a változásba.) A német helyesírás „fura urai” viszont a helyesírási reform kapcsán ezeket az elemeket ismét megpróbálták önálló életre kelteni, ami abban nyilvánul meg, hogy az 1998-ban bevezetett új helyesírás alapján ezeket a kapcsolatokat — a korábbi egybeírás mellett — külön is lehet írni. Míg tehát korábban ezek a formák voltak helyesek: *abhanden kommen, instand halten/setzen/bringen, vonnöten sein/werden, vonstatten gehen, zunichte machen/werden, zupass kommen, zustande kommen, zustande bringen/kommen, zutage bringen/fördern/kommen* stb., ma a következő írásmód is helyes *außer Stande sein, zu Grunde gehen, zu Leid(e) tun, zu Mute sein, zu Nutze machen* stb. Ugyanez azonban nem lehetséges olyan esetekben, mint *abhanden kommen, vonstatten gehen, zunichte machen, zupass kommen, zustatten kommen, zuteil werden*. Ezek a megoldások azonban véleményem szerint csak arra jók, hogy fokozzák a nyelvhasználók bizonytalanságát, a grammatikalizálódás történeti folyamatát nem képesek megállítani.

A fentebb leírtak azonban korántsem vonatkoznak a frazeológiai egységek mindegyikére. Számos esetben ugyanis szó sincs arról, hogy eltűnt volna a szabad szó szerkezetből a névelő vagy a birtokviszony. Gondoljunk csak ilyen példákra, mint *belecsap a lecsóba* 'fölkavarja az állóvizet, botrányt okoz vmivel', *bedobja a törölközőt, kiteszi a lelkét, felkopik az álla, nem tesz lakatot a szájára, tűzbe teszi érte a kezét* stb. Mi lehet ennek

a különbségnek az oka? Bár ez még tüzetesebb vizsgálatot igényel, úgy gondolom, hogy abban, hogy ezekben a kifejezésekben megmaradnak a DP-k, a következő három faktor játssza a főszerepet: igeikötős ige van a kifejezésben (*bedobja a törölközőt*); kvantált kifejezésről van szó (*nem tesz lakatot a szájára*) vagy több konstrukcióintern bővítésmény is van benne. Ezek közül az első kettő különösen fontos. Ismeretes ugyanis, hogy bizonyos elemek kölcsönösen kizárhatják egymást a mondatban, mivel — semleges hangsúlyozás esetén — ugyanarra a szintaktikai pozícióra pályáznak (ezt feloldhatja valamelyik elem fókuszba kerülése). — Jól látszik ez a jelenség a következőkből is. Ismeretes, hogy az igékből *-ás/-és*-sel képzett főnevek általában megtarthatják alapigéjük vonzatait. Ez többnyire a *való* segédigenév alkalmazásával történik (pl. *a szobában való tartózkodás*). Az igemódosító szerepű elemek azonban nem igénylik a *való* jelenlétét, sőt többnyire ki is zárják azt: **A terv dugába való dőlése elkeserítette Pétert.*; **Mari férjhez való menése mindenkit meglepett*. Másrészt pedig a nem igeikötős szerepű igemódosítók kizárólag igeikötőtlen igékből képzett *-ás/-és* képzős alakokhoz csatlakozhatnak: *a kerítés zöldre festése*, de nem lehet: **a kerítés zöldre befestése*, viszont lehet: *a kerítés zöldre való befestése* (vö. KOMLÓSY i. m. 502).

Ez tehát azt jelenti, hogy olyan szabad szókapcsolatok esetében, amelyekben nincs mód az igemódosítói szerep elfoglalására, mert azt egy „rangban magasabb elem” (igeikötő vagy tagadószó) már betölti, nem fognak végbemenni azok a morfoszintaktikai folyamatok, mint a névelő elmaradása vagy a birtokviszony felbomlása. Ez azonban nem akadályozza meg a frazeologizálódást, hiszen a szemantikai oldal változásai, kiegészülve esetleg az eltérő bővíthetőséggel (vö. pl. a *bedobja a törölközőt* kapcsán korábban tett megjegyzésekkel) is elegendők lehetnek ehhez.

Lehetnek azonban az alaki oldalnak további olyan változásai is, amelyek nem a módosítók irányába való fejlődést tükrözik, mégis a kifejezés állandósulását jelzik. Lásunk most példát ezekre is!

D) Már a birtokviszony felbomlását szemléltető példáink között is lehetett találni olyanokkal, amelyekben az állandósult szókapcsolatnak egy ideig eltérő formájú vonzatai voltak. Később ezek közül többnyire csak az egyik kifejezési mód maradt meg, ezzel is fokozódott a kifejezés állandósága. Eddigi példáinkban azonban mindez csak kísérőjelensége volt a birtokviszony felbomlásának. Vannak azonban olyan esetek is, ahol nincs szó birtokviszonyról, csak a vonzatok formai egységesüléséről.

A határozói vonzatok egységesülése a frazeologizálódási folyamat során mind a konstrukcióintern (azaz a kifejezés szótári formájához tartozó), mind a konstrukcióextern vonzatok esetében megfigyelhető. Az előbbi típusnál — különösen a nem idiomatikus, csupán összetapadt kifejezések esetén gyakran az is előfordul, hogy éppen ez a formai egységesülés okozza a kifejezések állandósulását, ez különbözteti meg őket a szabad szó szerkezettől. — A vonzatok formai egységesülése nemcsak az állandósult szókapcsolatokra jellemző, megtörténik ez egyszerű igei vonzatok esetében is. HADROVICS maga is számos ilyen példát közöl (pl. *örül vmin* és *vmiről* (ritkábban *vmiben* és *vmít* is) → *örül vminek*; (*meg)esküszik vmin* és *vmire* → (*meg)esküszik vmire*; *út vkihez* és *vkire* → *út vkire* 'hasonlít' stb. (vö. i. m. 42—50). Ebben a vonatkozásban azonban némileg következtetlenség jár el, hiszen a vonzatos igék valójában nem tekinthetők állandósult szókapcsolatnak, még akkor sem, ha munkájának elméleti bevezetésében a frazeológia határait megpróbálja kiterjeszteni a magányos vagy magára maradt szók irányába. Azt ugyan még esetleg el lehetne fogadni, hogy a *kimúlik* 'kimegy' a *világból* szókapcsolatból jelentéstapadással létrejött *kimúlik* igét valamilyen szinten mint frazémát kezeljük (legálábbis monofrazémaként), de példái között számos olyat is találunk, amelyek sosem voltak idiómárészek, pl. *örül vminek*, *esküszik vmire*, *gyónik vkinek* stb.

1. Alaki rögzülés a konstrukcióintern vonzatok körében.
— a) Szép példája ennek a *férjhez ad vkit* kifejezés, amelynek korábban *férjnek ad* változata is élt: „lakozik egy húgával, kit immár *férnek* [sic!] *adott*” (NySz. 1: 8, PeerK.); „A leányok csak meg sem kóstolhatták az bort, valamíg *férnek* (!) nem *adatának*” (NySz. 1: 828, Pázmány); „Az én édes anyámtól erővel és akaratom kívül *adattattam* idegen vallású *férjnek*” (BethK. 1: 66); de: *férhez* (!) *adni* (NySz.1: 828, Mikes). A fejlődés tehát a következő:

vki férjnek/-hez ad vkit → *vki férjhez ad vkit*

A datívuszragos forma itt feltételezhetően az *ad* eredeti vonzatstruktúrájának köszönhető, vö. pl. a NySz. 1: 8 egyéb adataival is: *Testvér hugát adá egy herczegnek; Adunk teged hazasol nagy hatalmasnak* stb. Az átváltás a *férjhez ad* típusra HADROVICS szerint (i. m. 47) feltehetően a nagyon régi *férjhez megy* mintájára történhetett, aminek nem volt **férjnek megy* változata. (NySz 2: 740). Ebben HADROVICSnak igaza lehet, bár szerintem szóba jöhet a *magát vkihez adja* 'hozzá csatlakozik' szólás esetleges analógiás hatása is, vö. pl. NySz. 1: 8: *Először is azokhoz aggia magát, a kic ütet befogaggiac vagy Bótsületes igaz emberekhez add magadat.*

b) Ugyanilyen típusú fejlődés történt a következő esetben is:

véghez/-be megy → *végbe megy* → *végbemegy*

A régi adatok tanúsága szerint a *véghez megy* típus korábbi és gyakoribb lehetett, de később mégis az illatívuszragos forma győzedelmeskedett. Sőt — mint látható — a folyamat itt nem állt meg: a konstrukcióintern bővítmény a későbbiekben grammatikalizálódott, igekötővé vált. 1569: „az én számadásom *véghez m e n v é n ...*” (NytudÉrt. 25. sz. 77); „Én módot találok benne, hogy az fogadás *véghez ne menjen*” (Laskay C2v); „bár a török tábor Pozsony alatt légyen, De amit akarok, mégis *véghez mégyen* (RMKT. 17. sz. 11: 219)”; „Köszönd eddiglen is, hogy az Úrnál eddig meghatározott órad *véghez* hogy még nem *ment*” (RMKT. 17. sz. 8: 226); de: „Több diadalmakat *végbe menni* lá-tunk” (RMKT. 17. sz. 11: 157); „...mely dolog mi előttünk eszerént *menvén végbe...*” (BethK. 1: 109).

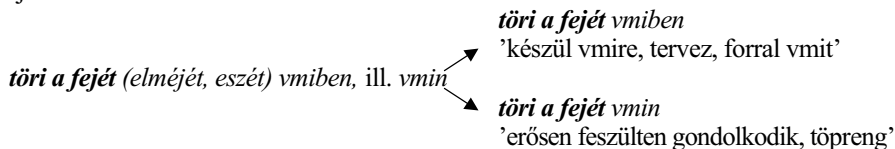
c) Hasonló ehhez a következő eset is, annyi különbséggel, hogy itt nem pusztán a konstrukcióintern vonzat esetalakjának rögzülése járul hozzá az állandósuláshoz, hanem — eltérően a korábbi időktől — a kifejezés elemei sem váltakozhatnak már szinonimákkal:

vkinek szem(é)be/-ben/-re hány/vet vmit
vkinek orcájára hány/vet vmit } → *szem(é)re hány vkinek vmit*

Vö. pl. „Mely ördögök ... *szembe hányják* a léleknek ő bineit” (BodK. 25); „cselekedeteket *hányom szemetekbe*” (KerGyül.70); „Nem lelnek vala semmi bünt, kit ez szent atyának *szemében vethessenek*” (PéldK. 48); „És a róka *szömébe* kezdé *vetni* a farkasnak, te ... hamis állat vagy” (HeltFab. G2a); „Énnekem szegíny rendem, önekik gyalázatos dolgok *vettetnek szemekre*” (DecsiJug. 74r); „Soha nem voltam olyan gonoszágokban kiket *szememre vétel*” (Ponc. 61); „*orcájára vetek* neki [= a királynak], mely nagy kárt tött volna az országnak” (HeltChr. 74v). Ugyanakkor: „Ezt a hitván Varga kezdi *szememre hánni*” (RMDE. 1: 659).

2. Alaki rögzülés a konstrukcióextern vonzatok körében.
— a) A belső szerkezeti váz egységesülését tekintve az előzőhöz hasonló esettel állunk

szemben a következő példában is, hiszen az alkotóelemek szinonimikája itt is megszűnik. Itt azonban megtörténik a konstrukcióextern vonzatok egységesülése is. Ilyesmire ugyan korábban is láthattunk már egy-egy példát, de azokban a különféle vonzatrealizációk közül csupán egy „maradt talpon”, itt viszont a két, korábban pusztán alternatív vonzat közül nem veszik ki egyik sem, hanem a kétféle vonzatstruktúrához némiképp eltérő jelentés csatlakozik:

A történeti példák tanúsága szerint a régiségben nem volt meg a két struktúra ma tapasztalható különbsége: „Én ... ilyen *aprólékban fejemet* nem *törhetem*” (Laskay B2r); „Mind az *vérontásban török elméiket*, csak az *hamisságban török ő fejeket*” (RMKT. 17. sz. 9: 120); „*egyebekben törte az eszét*; (majd alább:) „mathesishez tartozó *mesterségeken törte az eszét*” (Rett. 372); „Az más kárával magoknak mint használhassanak, *azon török éjjel-nappal fejeket*” (Magyari 30); „[Keczeli István] a *pénzen ... nem törte eszét*” (ErdArcok 28). Alkalmoszerűen más határozó is felbukkanhat: „Hanem *felőlünk így törték elméjeket*” (RMKT. 17. sz. 11: 218).

b) A birtokviszony felbomlása és a határozói vonzatok egységesülése egymást követő folyamatokként jelentkeznek a következő példában:

végét veti vminek → *véget vet* vminek v. vmiben → *véget vet* vminek

vö. „mert végét veti Isten az sok gonoszságnak” (Hoffgr. n2v, vö. még Petőfinél is: „végét vetik a zenének” — Falu végén kurta kocsmá). Néha a régi magyar helyesírás következtlen és hiányos ékezetjelölése miatt nem dönthető el, hogy *végét* vagy *véget*-e a helyes olvasat, pl. „minek előlte ... az ő törvének *végét* (*véget?*) *vetvén*, az új törvént kezdeném” (WeszprK. 45).

A birtokviszony felbomlása után (azaz a bizonyosan *véget* alakkal kapcsolódó ige mellett) a határozó megjelenhetett eleinte a dativus possessivus *-NEK* ragja mellett *-BEN* raggal is, később azonban ez utóbbi megoldás kiveszett nyelvünkéből: „*véget vetett* Isten az *ő életinek*” (Hoffgr. k2r); „azonban már *véget vetek panaszaimnak*” (RMKT. 17. sz. 11: 196); „soha nem akarnak *véget vetni* nagy *undokságoknak*” (RMDE. 1: 828). Ugyanakkor: „[A historikusok az apát dicsérik, de] az fia *szidalmazásában* azok semmi *véget* nem *vetnek*” (Drask 94v); „Soha nem kell *véget vetnünk* az jámbor és tökéletes emberek *dicséretiben*” (Drask 162r); „*véget vet* az *szólásban*” (NySz. 3: 1037, Molnár Albert). Nagyjából ugyanezt a fejlődési típust mutatja a *módját ejti*, (*fel*)*találja* vminek kifejezés. Itt a birtokviszony feladása után egyrészt a *módot lel* vmire, másrészt a *módot keres*, *módot talál* vmiben kifejezésekkel találkozunk, míg végül a szublatívuszi vonzat állandósul (vö. NySz 2: 851).

E) Az eddigieken túl egyéb szintaktikai és strukturális anomáliáknak is szerepük lehet a frazeológiai egységek lexikalizálódási folyamataiban. A németben ilyennek tekinthetjük például a jelzői szerepű melléknév ragozatlan használatát, pl. (*Lieferung*) *frei Haus* 'ingyenes házhozszállítás'; *auf gut Glück* 'vaktában, taláalomra'. Ide sorolható a határozó értékű genitívuszi formák használata, pl. *guten Glaubens* 'jóhiszeműen, minden hátsó gondolat nélkül', *guter Hoffnung sein* 'áldott állapotban van, terhes', *leichten/schweren Herzens* 'könnyű/nehéz szívvel', de említhetnénk még bizonyos szintaktikai transzformációk lehetetlenségét is, pl. *Peter hat eins auf den Kopf bekommen* → * *Von Peter*

ist eins auf den Kopf bekommen worden. Ezekre azonban — mivel a magyarban nem játszanak szerepet — itt most nem térek ki, a nemzetközi frazeológiai irodalomban viszont számos szerző foglalkozik velük, vö. pl.: URIEL WEINREICH, *Probleme bei der Analyse von Idioms*. In: KIEFER F. szerk., *Semantik und generative Grammatik*. Frankfurt/M. 1972. 415—74; HARALD BURGER, *Idiomatik des Deutschen*. Tübingen, 1973. 75 kk.; WERNER KOLLER, *Redensarten. Linguistische Aspekte, Vorkommensanalysen, Sprachspiel*. Tübingen, 1977. 27 kk.; WOLFGANG FLEISCHER, *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen, 1997. 47 kk.; stb.).

3. *Alogizmusok*. — Eddig olyan szó szerkezetekben vizsgáltuk csak a lexikalizálódás folyamatát, amelyek szó szerint is érthetőek, ezáltal bizonyos szemantikai módifikációra és/vagy szintaktikai rögzülésre (esetleg a szabad szó szerkezetekkel szembeni anomáliákra van szükség ahhoz, hogy frazeológiai egységgé váljanak. Van azonban a idiómáknak egy kisebb csoportja, amelyek esetében erre a szinkrón, illetve történeti folyamatra sincs szükség, mégis azonnal nyilvánvaló a beszélők számára, hogy frazeológiai egységgel állunk szemben. Ebbe a csoportba az ún. *alogizmusok* tartoznak. Ezeknek nem is lehet szó szerinti interpretációjuk, hiszen valamiféle lehetetlenséget állítanak. Ebből következik, hogy ezeket nem is lehet szabad szó szerkezetként értelmezni, csak idiomatikusan használhatók (kivéve esetleges szóvicceket vagy a lehetséges világok interpretációit). Néhány példa: *a nyakába v. nyaka közé kapja a lábát vki* 'nagyon siet', *a bolhából elefántot csinál vki* 'vmilyen apró ügyet ok nélkül felfúj, felnagyít', *a fülén ül vki* 'úgy tesz, mint aki nem hallja, amit mondanak neki', *a gatyájába szalad a szíve vkinek* '(nagyon) megjíjed, berezel', *R. az ágast feji* 'értelemten, hiábavaló tevékenységet folytat'. Ezeknek a kifejezéseknek legtöbbször csupán a nyelvi humor az alapja, és metaforizáció útján, egyfajta hiperbolisztikus, túlzó megfogalmazás eredményeként jönnek létre. Egyes esetekben azonban történeti változások is állhatnak létrejöttük hátterében. Ilyenkor meg kell próbálnunk valami eredetibb értelmes kapcsolatot keresnünk, amiből a későbbi változat megmagyarázható. A baj csak az, hogy az eredeti típusra nem mindig tudunk rámutatni. Néha azonban sikerül megtalálni a valószínűsíthető „forrást”. Lássunk néhány példát!

A régi nyelvünkben előforduló *vkinek fülébe rág vmit* szólás látszólag ugyanolyan alogizmus, mint *a bolhából elefántot csinál*. HADROVICS (i. m. 1995. 61) azonban rámutat, hogy „ha valaki csak kissé is jártas a régi magyar nyelvben, tudja, hogy volt *szájába rág* és *szájbarágás*. Ennek hiteles tárgyi alapja az, hogy a kisgyereket, ha már nem szopott, úgy etették, hogy előre megrágott ételt dugtak a szájába, ez volt a *rágott*. »A száraz-dajka az ő szoptatóság *rágottal*, popával megelegíti.« (NySz *popa* alatt). Ez annyira általános szokás volt, hogy a kifejezést átvitt értelemben is használták. Ha valakinek valamit nagyon meg kellett magyarázni, azt a *szájába rágták*. Ha az illető különösen nehéz felfogású vagy lusta gondolkodású volt, annak *még a kását is szájába kellett rágni*. [...] Ez az eredeti forma úgy változott, hogy a *száj* helyébe a *fül* került. A változás érthető, mert hiszen ha valakinek valamit magyarázunk, nem a szájába, hanem a fülébe beszélünk. Mihelyt a *szájába rág*-ot elvont, képes értelemben használták, a *fülébe rág* nem érződött képzavarnak. (Ld. O. Nagy, MiFT³ 421 és MSzK f1024.)”.

Látszólag ugyancsak alogizmus a *lóvá tesz vkit* kifejezés is, ám tudjuk, itt valószínűleg egy régi babonás elképzelésről van szó: eleink hittek abban, hogy a boszorkányok az embereket lóvá tudják varázsolni, sőt felkantározva nyargalni is tudnak rajtuk. Ennyiben tehát itt mégsem beszélhetünk alogizmusról. HADROVICS azonban talál egy *lúddá tesz vkit* szólást is, amely már tényleg alogizmusnak számítana. Eredetét azonban mégsem valami tréfás vagy hiperbolisztikus túlzásban kell szerinte keresni, hanem a félrehallásban: „Mivel a *ló* kiejtése a népnyelvben sok helyütt *lú*, a *lóvá tesz* is hangzott így *lúvá tesz*. Sze-

rintem e mondás félrehallásából keletkezhetett a *lúddá tesz*, aminek csak egy irodalmi példáját találtam Jósikánál: (A párbajra jött fél nem találja ellenfelét a megbeszélthelyen,) megbosszankodott, gondolván, hogy *lúddá tettem*, s éjfélkor elég setésben az erdőségben hagytam barangolni (ErdArcok 109)” (i. m. 62).⁹

Mai „értelmünkkel” pusztán metaforikus kifejezésnek és alogizmusnak tarthatjuk a *nem tesz lakatot a szájára* szólást is, ám a művelődéstörténetből tudjuk, hogy esetleg ennek esetében is szó lehet konkrét → absztrakt jelentésfejlődésről. Noha büntetőjogi munkák nem tudnak arról, hogy valaha szokásban lett volna büntetésül vagy más okból valóságos lakatot tenni emberek szájára, a régi Magyarország területén négy helyen is találtak meglakatolt emberi állkapcsot. Ezek a leletek kétségtelemné teszik, hogy nálunk hajdan a szavak eredeti értelmében is „*lakatot vetettek*” némelyeknek a szájára. Mivel régen a büntetés kiszabásakor a megtorlás elvét is érvényesítették, feltételezhetjük, hogy a lakatot olyan emberek szájára erősítették, akiket szájukkal, beszédükkel elkövetett súlyos bűn, például árulás vagy istenkáromlás miatt akartak kegyetlen módon megbüntetni. Ma már persze nem állapítható meg, hogy az áll lelakatolása önálló büntetesként volt szokásban, vagy pedig — mint az régen szokásos volt — a halálbüntetés súlyosbításaként alkalmazták (vö. O. NAGY, *Mi fán terem?* Bp., 1979. 325—6). Mindazonáltal ennek ellenére is lehet szó pusztán metaforikus kifejezésről is 'kinyitja a száját, nem tartja (csukva) a száját' értelemben.

HADROVICS (i. m. 62) történeti magyarázatot vél felfedezni a *nyakába kapja a lábát vki* szólással kapcsolatban is. Ez szerinte valószínűleg két korábbi kifejezés keveredése. Mint rámutat, régen a nőket az általánosan viselt hosszú szoknya a gyors járásban vagy a futásban meglehetősen akadályozta. Azért ilyenkor a szoknyát *a nyakukba kapták, szedték, vették, vetették*. „Retegi György ír le egy ilyen jelenetet. A szobájába zárkózott Kabos Mihályt az ablakon keresztül agyonlőtték. Mivel a felesége nem tudott hozzá bemenni, »szoknyáját nyakába vetvén«, fut a bátyjához, Kabos Sándorhoz (Rett 297)” (uo.). Ezzel párhuzamosan élt a *vki szedi a lábát 'gyorsan megy'* frazéma is. A kétféle kifejezés, ti. hogy a szoknyát *a nyakába veti*, és *szedi a lábát* így keveredhetett: *nyakába veszi (kapja, szedi) a lábát*. Ez volt tehát a fejlődés második szakasza. HADROVICS szerint ehhez még más oldalról is jöhetett indíttatás. „Ha valaki bozótba, bokorba, cserjébe bújik, hogy elrejtőzzék, akkor valóban *nyakába veszi a bozótot*. (Így 1603-ban Székesfehérvár veszésekor:) Hajdúk magokban aztot elvégezek, Hogy az bozótot az nyakokban vegyék (RMKT 17. sz. 1: 155); Napközbe a cserét veszi a nyakába (CsokSzól 2: 213. sz.). Így a kép egyre inkább szélesedett és végül így alakult ki a mai használat: *nyakába veszi a határt, a falut, a világot* (O. Nagy MSZK ny25), vagy városi környezetben: *nyakába veszi a várost* (pl. ha valami ritka árut keres). Egy példa Aranytól: Déltájban *a pusztát nyakába vette*, beborolt nyolc vagy kilenc tanyát (3: 150)” (uo.).¹⁰

4. Unikális komponensek frazeológiai egységekben. — A lexikalizálódás és a frazeológiai stabilitás további fontos ismertetőjegyének tekinthetjük még a frazeológiaiilag kötött elemek, az ún. unikális komponensek jelenlétét a szó-

⁹ Magam kissé kételkedem HADROVICS magyarázatában. Már azt is problémásnak érzem, hogy egyetlen előfordulás alapján mondhatjuk-e, hogy itt nem pusztán Jósika egyedi alkotásáról van szó, hanem egy sztenderdizálódott kifejezésről. De ha elfogadnánk is, hogy ez utóbbiról van szó, kérdéses szerintem, hogy itt biztosan valami hangalaki analógia folytán jött létre a kifejezés. A *liba* ugyanis az ostobaság jelképe is (vö. *buta liba*), tehát előfordulhat az is, hogy ezen keresztül vált itt a rászedettség szimbólumává.

¹⁰ HADROVICSnak ezt a magyarázatát is némiképp erőltetettnek érzem. Véleményem szerint lehet, hogy a szólás pusztán metaforikusan túlzó kifejezése annak, hogy valaki gyorsan futva magasra emeli a lábait.

kapcsolatban. Az unikális komponensek megjelenését FLEISCHER (Deutsche Phraseologismen mit unikalener Komponente — Struktur und Funktion. In: GERTRUD GRÉCIANO szerk., EUROPHRAS '88. Phraseologie Contastive. Actes du Colloque International Klingenthal — Strasbourg 12-16 mai 1988. Strasbourg, 1989. 117) egy szintaktikai-lexikái folyamatként fogja fel, melynek során egy autonóm lexikális egység szintaktikai felhasználhatósága annyira leszűkül, hogy extrém esetekben már csak egy bizonyos másik lexikális egységgel együtt fordul elő, azaz unikalizálódik: önállóan már nem képez lexikális egységet, csupán ebben a bizonyos szintaktikai konstrukcióban állhat (pl. *dugába dől* 'terv, vállalkozás' meghiúsul'; *vargabetűt csinál* 'kerülőt tesz'; *kutyaszorítóba kerül* 'bajba, kényelmetlen helyzetbe kerül', *kőbölcsőben ringatták* 'buta, ostoba'). Ezzel a szintaktikai folyamat voltaképpen lexikalizálódott. Ennek során a szemantikai demotiválódás nem törvényszerű, másodlagosan azonban ez is megtörténhet.

Mivel „A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III.” című konferencián bemutatott dolgozatomban (FORGÁCS, Unikális komponensek frazeológiai egységekben. In: BÜKY LÁSZLÓ — FORGÁCS TAMÁS szerk., A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet. Szeged, 2003. 23—37.) részletesen körüljártam ezeknek az unikális elemeknek az elméleti státuszát és a velük kapcsolatos egyéb problémákat, itt most csak a legfontosabb jellemzőiket fogom bemutatni, s főleg azzal foglalkozom, hogyan keletkeznek ilyen elemek nyelvünkben.¹¹

A nyelvészeti leírás számára némiképp gondot jelent ezeknek a frazeológiai kötött elemeknek az elméleti státusza. Említett tanulmányomban amellet érvelek, hogy az unikális lexéma elnevezés is felvethető velük kapcsolatban, jöllehet a terminus korántsem problémamentes. DOBROVOLSZKIJ és PIIRAINEN (i. m. 449) is felvetik ugyanis azt a nehézséget, hogy ha a nyelvi leírás során komolyan kezeljük azt a kritériumot, hogy a szó hangalak és jelentés együttese, akkor a frazeológiai kötött komponensek nem tekinthetők szónak, mert többnyire nincs önálló jelentésük. Emellett nem rendelkeznek a szavakra jellemző önállósággal és autonómiával sem, hiszen disztribúciójuk legalábbis erősen korlátozott (pl. *farba*: *kijön/előjön/előáll a farbával*; *háztűznéző*: *háztűznézőbe megy, háztűznézőben jár*), gyakran pedig teljesen unikális (*duga*: *dugába dől*; *kapó*: *kapóra jön* stb.). Ennek ellenére — mint BURGER pszicholingvisztikai vizsgálatai is igazolják (Idiomatik des Deutschen. Tübingen, 1973. 26—31) — a nyelvhasználók igenis szóként értékelik az ilyen frazeológiai kötött elemeket.

De nemcsak ezek az unikális elemek jelentenek problémát, hanem az ezekkel alkotott frazeológiai egységek is, hiszen ezeket több szempontból is „tökéletlen” frazémának kell tekintenünk. A frazeológiai egységek túlnyomó többsége ugyanis — mint fentebb is szó volt már róla — egy a kifejezéssel azonosan hangzó szabad szószervezetből értékelődik át az idiomatizálódási folyamat során. Az unikális lexémát tartalmazó kifejezéseknek azonban nem lehet szabad szószervezet megfelelőjük, hiszen legalább egy elemüknek per definitionem nincs szabad lexéma megfelelésük (vö. DOBROVOLSZKIJ — PIIRAINEN i. m. 450). Ugyanakkor viszont — mivel ezeknek az unikális

¹¹ A velük foglalkozó külföldi szakirodalom — pl. DOBROVOLSZKIJ (Formal gebundene phraseologische Konstituenten: Klassifikationsgrundlagen und typologische Analyse. In: WOLFGANG FLEISCHER — RUDOLF GROSSE — GOTTHARD LERCHNER szerk., Beiträge zur Erforschung der deutschen Sprache. 9. kötet., Leipzig, 1989.) vagy DOBROVOLSZKIJ — PIIRAINEN (Sprachliche Unikalität im Deutschen: Zum Phänomen phraseologisch gebundener Formative. Folia Linguistica XXVIII/3-4. Berlin, 1994.) frazeológiai kötött komponensnek vagy formatívumnak nevezi őket.

elemeknek a disztribúciója rendkívül kötött — egyúttal biztosítva van az, hogy állandó-sult szókapcsolatként jelenjenek meg a nyelvhasználók mentális lexikonában.

De vizsgáljuk meg közelebbről, mi vezethet ezeknek a kifejezéseknek az unikalizálódásához!

A) Unikális lehet egy elem azért, mert elveszti motiváltságát, archaikussá válik. Ez többféleképpen mehet végbe:

a) Lexikális eredetű archaizmusok:

1. Ide tartoznak az *archaizmusok*, melyek esetében a kifejezés elavulásának nyelvi okai vannak, pl. *zokon vesz, szőrén-szálán elvész, se té, se tova, górcső alá vesz, dugába dől, duskát iszik* stb. Megfigyeléseim szerint ezekben az esetekben viszonylag gyakori az a jelenség, hogy a fogalom maga eleven, de egy szinonima kizorítja az elavult, unikális elemet, vö. pl. *rossz néven vesz, nyomtalanul elvész, nagyító alá vesz, áldomást iszik, kiebrudal*. Ez azonban nem mindig történik meg, mert például a *dugába dől*-t csak egészében lehet helyettesíteni (*füstbe megy, befuccsol*), magát a *dugába* komponenst nem tudjuk kicserélni.

2. A *historizmusok* esetében a fogalom maga avul el vagy megy ki a divatból, esetleg eleve kevésbé ismert, pl. *ebrúdon vet ki* (→ *kiebrudal*). Az *ebrúd* régen az a póznaféle volt, amelyet faluhelyen az udvarra nyíló konyhaajtó előtt keresztbe tartottak azért, hogy a konyhából kikergetett kutyát, amikor az át akart ugrani rajta, durva tréfaaként a pózna hirtelen fölrántásával az udvarra vessék. Ugyanilyen a *kenyértörésre viszi a dolgot* szólás is: A kenyér a közös háztartásban élésnek, átvitt értelemben a békés együttélésnek a jelképe volt: összeveszés esetén kettétörték egy kenyeret, mely a végleges elszakadást szimbolizálta.

3. Okozhatja az unikalitást az is, hogy az illető fogalom eleve *szaknyelvi* vagy *tájnnyelvi* kifejezés, emiatt csak szűk körben volt ismert. Erre mai példánk közül megemlíthetjük például a *hátra van még a feketeleves* alakot, amelyben a *feketeleves* köztudottan a régi magyar konyha szaknyelvéből, egy bizonyos mártás nevéként került a köznyelvbe (később — remotíválva — gyakran 'fekete kávé'-ként értelmezték, és Török Bálintnak vagy Thököly Imrének a török által való elfogásához kapcsolták — vö. O. NAGY, *Mi fán terem?* 335—7 és CSEFKÓ, *Hátra van még a feketeleves*: Szegedi Füzetek 1: 73 kk.). — Egyik ismert magyarázata szerint (vö. O. NAGY: uo. 482—3) ilyen a *vargabetűt csinál* (R. *vargabetűt ír/kanyarít* is) szólás is, hiszen egyes szólásfejtők úgy gondolják, hogy ennek képi hátterét az adja, hogy a varga, amikor a csizmának való bőrt szabta, késével görbe betűkhöz hasonló alakokat rajzolt a bőrre. (Egy másik magyarázat szerint viszont csupán a vargákat csúfoló szólásról van szó, amely így azok közé az (etno)sztereotip kifejezéseink közé tartozik, mint a már elavult *zsidóvecsernye* 'nagy láрма, zaj' vagy a *tótágast áll, cigányútra megy* kifejezések főnévi elemei, l. később). — Ide sorolhatjuk még a *megadja a kegyelem döfést vkinek/vminek* kifejezést is. A *kegyelem-döfést* eredetileg a harcban, párviadalban legyőzöttnek adta ellenfele, hogy a haláltusa kínjaitól megszabadítsa. Ugyancsak *kegyelemdöfésnek* nevezték azt a halálos szúrást, amellyel a hóhér szabadította meg a kerékbetört embereket — a szívükbe vagy tarkójukba irányzott tördöféssel — további szenvedéseiktől. O. NAGY szólásgyűjteményének (Magyar szólások és közmondások. Bp., 1967.) kissé régies adatai közül ilyennek minősíthetjük még például a *hozzállattak a fordítófával* 'nekiestek és ütlegelni kezdték' adatot. A *fordítófa* egy bizonyos csizmadiaszerszám volt. Ugyanígy: *Megszokta mint farmatring a fingot* 'fel sem vesz vmit, ami pedig másnak nagyon kellemetlen' (*farmatring* = kitömött, hurok alakú szíj, amely a ló farka alatt keresztülhúzva megakadályozza, hogy a nyereg vagy a szerszám előre csússzon), ill. *fodorkorpára megy a dolog* 'gyorsan, fennakadás nélkül halad' (*fodorkorpa* = nagy szemű korpa). — Szaknyelvi kifejezés a *tudja/ismeri*

a *dürgést* vki szólás főnévi eleme is. Ez a fajdkakasnak a párzási időszakban hallatott hangját utánzó *dürög*, *dürrög* igéből származik. A kifejezés eredetileg vadászati műszó volt: a vadászok számára volt fontos, hogy tudják, ismerjék a *dürgést*, hiszen ebben az időszakban a szerelmes madarak elővigyázatlanabbak voltak, mint máskor, tehát könnyebb volt őket elejteni. — Érdekes, hogy a nyelvhasználók szélesebb köre számára a vadászati műszó idegenül cseng, megpróbálják „értelmesebbé tenni”, ezért nagyon sokan kicserélik a motiválatlan *dürgés* szót a *dörgés*-sel. Noha nyelvművelő szempontból ez a csere helytelepíthető, az általam készített frazeológiai szótár számára végzett gyűjtés szinte összes publicisztikai adatában csak ez fordul elő, a változás tehát nyelvi ténynek tekinthető.

b) Grammatikai és fonetikai archaizmusok:

Az archaizmassá válás másik forrása lehet az is, hogy az illető kifejezés már divatjarmúlt grammatikai vagy fonológiai szabályoknak engedelmesséve jött létre. Erre a típusra kevés magyar példát lehet találni, de talán ilyenek is felfogható a *nagy esre-hitre* 'csak sok kérésre, rábeszélésre', a *telibe talál* vagy a *se té, se tova* alakulatok unikális eleme. Valójában azonban ezek már nagyjából így lexikalizálódott elemek, tehát inkább az előző csoportba sorolhatók. A németből viszont ilyen például a *was da kreucht und fleucht* 'minden élőlény (a szárazföldön és a levegőben)' kifejezés (*kriecht und fliegt* helyett).

B) Unikális lehet egy elem azért is, mert idegen jellegét, s ezáltal motiválatlanságát többé-kevésbé később is megőrző kifejezés válik egy állandósult kifejezés részévé. Mai példaanyagunkban viszonylag ritka ez a típus, de mindenképp ide tartozik a latin eredetre visszamenő *móresre tanít vkit*¹², az *ad acta tesz/helyez vmit* vagy a *tabula rasát csinál vki*.¹³ Régibb nyelvünkben azonban további — már kihalt — kifejezésekkel is találkozhatunk, például: *rájött/rajta van a bóna* (óra), *feljött a bóna hórája* 'a) úgy viselkedik, kül. úgy ujjong, mintha elment volna az esze; b) mérgeskedik veszekedik; *kiadja a válét vkinek* 'búcsúzóul lehordja v. megveri'; *A szegény nescio csak rossz diáknak jó* 'a legtöbb esetben nem mentség az, hogy nem tud vmit az ember'. Ha mai nyelvünkben kisebb is az esélye, hogy idegen eredetű elem egy szólás unikális elemévé váljék, azért nem is lehetetlen, gondoljunk csak a humoros szleng kifejezésre: *tenkjú veri a macskát*.

C) Végül, de nem utolsósorban unikális lehet egy elem azért, mert egyedi, ad hoc képzésmódja van. Ezek az okkasionális képzések lehetnek:

a) képzett szavak (*búskát ad* 'elutasít, kikoszaraz vkit', *jó alvókája van, fontolóra vesz, fejbólintó János*);

b) alkalmi szófajváltással létrehozott elemek (*Fillent regimentjébe való /ige* → fn/; *úgy áll rajta a ruha, mint a ja /mszó* → fn/);

c) túlnyomó többségükben azonban „beszédes” alkalmi összetételekről van szó: *struccpolitikát folytat*; *későn érkezett a bajuszfaszolásra* 'olyan férfi, akinek nem nő a bajusza'; *cigányútra megy*; *cigányüllőn kalapál* 'hazudik'; *borbéski uraság(tól származik)* 'részes'; *csak úgy ukkmukkfukk*; *felköt/felhúzza a nyúl cipőt*; *röhögögörcsöt kap*; *hadilábon áll vmivel*; *sünn-disznóállásba vonul/húzódik* stb. DOBROVOLSZKIJ (i. m. 61) külön csoportként szerepelteti a tulajdonneveket, vö. ném. *Hinz und Kunz* 'mindenki' (*Hinz* (< *Hein-*

¹² A latin *mores* szó 'erkölcsök' jelentésű, de a magyar szólásra hathatott az ugyanezt a szerkezetet és jelentést tükröző német *jemanden Mores lehren* kifejezés is.

¹³ Természetesen számos idegen eredetű állandósult kifejezésünk van, de azok többnyire egészükben idegenek, viszont nem kapcsolódnak össze magyar szavakkal kifejezéssé. Így mondjuk a *comme il faut* vagy a *von Haus aus* kifejezések nem egy kifejezés unikális komponensének minősülnek, hanem idegen eredetű frazémának.

rich) és Kunz = német tulajdonnevek). Ezen az alapon ide sorolható példák a magyarból: *Most légy okos, Domokos*; *Pityi-Palkó* 'mindenki'. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a *Domokos* személynévként nem unikális (mint ahogy valójában a német példa elemei sem). Ezért véleményem szerint inkább a játszi módon megalkotott fiktív, néha csúfolódó tulajdonnevek tartoznak ide. Ezek lehetnek egyeleműek, mint például *Bátorban lakik* 'hencegően bátor'; *Futakon van a tej* 'kifut'; *Gajdeszba küld* 'megöl, kivégez', de gyakoriak az összetettek is, például *Jajharasztján van* 'rossz állapotban, dögvóráson van'; *Nyakfalvára megyek, pofonszállást kérek* 'nyakon vágom, pofon ütöm'; *Pendelyvárán szarkapitány volt* 'sosem volt katona'.

Ami a kifejezések morfológiai alkatát illeti, mind O. NAGY szólásgyűjteményében (1976), mind az általam összeállított új magyar szólásszótárban (FORGÁCS, Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve. Bp., 2003.) elvégeztem egy vizsgálatot arra nézve, milyen arányban találhatók az unikális elemek közt tőszók, képzett, ill. összetett szók, esetleg szófajváltással létrejött elemek. A vizsgálat eredménye azt mutatja, hogy legnagyobb arányban az összetételek szerepelnek közöttük (70-80 %). Mivel ezek többségükben teljesen (pl. *kegyelemkenyéren él*), de legalábbis részben (pl. *dögvóráson van*) motiváltak, megállapíthatjuk, hogy minden ellenkező véleménnyel szemben az unikalitás létrejöttében nem feltétlenül a szó motiválatlanná válásának van szerepe. Az csak a tőszavak esetében játszik szerepet, ott elsősorban az idegen eredet vagy az elavultság okán (*móresre tanít, jottányit sem*, ill. *birokra kel, fittyet hány* stb.).

Természetesen az, hogy az összetételek vannak többségben az unikális elemek között, nem jelenti még, hogy minden összetett szó motiváltságát tökéletesen meg is értjük. Ennek több oka is lehet:

a) Az egyik esetben csak az összetétel egyik eleme valóban motivált számunkra, de ennek alapján azért nagyjából érthető a kifejezés, sőt történeti adatok fényében a másik elem motivációja is többnyire kideríthető, pl. *nyeli az éhkoppot, fabatkát sem ér*.

b) Az összetételek között is előfordulhatnak elavult, historizmusá vált elemek, melyeket ugyan többé-kevésbé értünk, de a pontos motiváció inkább csak a művelődéstörténet fényében deríthető ki, pl. *kutyaszoritóba kerül, kevés a sütnivalója, ebrúdon vet ki vkit, háztűznézőbe megy* stb. — l. előbb, ill. O. NAGY (Mi fán terem?) megfelelő szócikkeit.

c) Az előző típussal rokon alakulatok azok az összetételek, amelyek alapjául valamilyen sztereotípiát szolgál. Ezek zömükben etnosztereotíp kifejezések, s csak annak fényében érthetőek meg, hogy tudjuk: az egyes népek előszeretettel gúnyolódnak a körülöttük élőkön vagy egyes szakmák képviselőin. Vagyis a *tótágast áll* kifejezésbeli *tótágas* nem más, mint egy fordított, azaz ágaival lefelé álló ágas (amely ennél fogva haszontalan dolog, hiszen nem alkalmas legfőbb funkciójára, az edények szárítására) — vö. még pl. *tótul nevet sír*, *tótul szól* '<edényféle> eltörik' stb. Ugyanígy *megy cigányútra* a falat, ha a nyelőcső helyett véletlenül a légsőbe jut, s sztereotíp módon utal a papi adószedők mohóságára a *telhetetlen papzsák* szólás is.

Az eddigiek alapján is megállapítható, hogy az unikális elemeket tartalmazó frazeológiai egységek nagyon heterogén csoportot alkotnak, de keletkezésüket tekintve alapvetően két forrásból táplálkoznak.

Az egyik forrás az a történeti folyamat, amelynek során egyes — eredetileg nem unikális — de elavulóban lévő vagy már elavult fogalmak vagy kifejezések képezik a frazeológiai egység egy elemét (ezek egyszerű vagy összetett szavak egyaránt lehetnek). Ebben az esetben a motiváció, esetleg a transzparencia elvesztése vezet ahhoz, hogy az illető lexéma unikális elemévé válik a nyelvünknek. Ilyenkor valószínűsíthető,

hogy önálló használatban a szó visszaszorul, esetleg ki is hal, de ha az illető elemet tartalmazó frazéma elég gyakori, akkor unikális frazémakomponensként fennmaradhat, hiszen ismeretes, hogy a használati gyakoriság növeli a nyelvi elemeknek a változással szembeni ellenállását. — Az unikális elemek másik forrása egy *szinkrón folyamat*: önállóan nem élő, többnyire játszi, ad-hoc összetételek, képzések esetleg szófajtváltott elemek válnak frazeológiai egységek részévé, ezáltal unikális lexémává.

A történeti folyamat révén keletkezett unikális frazémaelemek sorsa a pusztulás. Ez végbemehet úgy, hogy a ma még unikális elemet tartalmazó frazeológiai egység gyakorisága is csökken, és az egész kifejezés kiveszik a nyelvből (pl. *farkaskaszára jut vmi* 'eltékozolják, elprédálják'), de megtörténhet az is, hogy az unikális elemet egy motiválttal cserélik ki a nyelvhasználók (*tudja a dürgést* → *tudja a dörgést*; *dus kát iszik* → *áldomást iszik* stb.), esetleg a kifejezés megmarad, de népetimológiás átértékelődésen esik át (*fekete leves* 'mártás' → 'fekete kávé'). Ezzel szemben az ad-hoc képzések száma elvileg egy „végtelen történet”, ezek bármikor létrejöhetnek, s ha kellően nagy gyakoriságot érnek el a nyelvhasználatban, akkor unikális lexémaként elemeivé válhatnak az illető nyelvnek (pl. *kőbölcsőben ringattak vkit*).

III. Összefoglalás

Dolgozatomban a frazeológiai kapcsolatok keletkezésének főbb módozatait kíséreltem meg röviden összefoglalni — különös tekintettel az igei alaptagú idiómák létrejöttére. Láthattuk, hogy az állandósult szókapcsolatok többsége szabad szókapcsolatokból alakul ki a frazeologizálódási folyamat során. Ez igen változatos lehet, de a típusok elsősorban két csoportba rendezhetők: a jelentés, ill. a hangalak és változásai köré. Ezek tudják ugyanis a frazeológiai egységet elkülöníteni a szabad szókapcsolattól.

A jelentés megváltozása elsősorban a valenciaviszonyok megváltozásában érhető tetten. Az igei fej eredeti vonzatainak némelyike a frazeologizálódási folyamat során semlegesül, mert lexikalizálódik, ám helyébe — más morfoszintaktikai minőségben, de ugyanabban a tematikus szerepben — egy új vonzat léphet. Az idiómák zöme esetében megfigyelhető a jelentés konkrét → absztrakt irányú változása. Az idiomatizálódás tehát egyszerre metaforizáció és absztrahálódás (vö. WALLACE CHAFE, *Bedeutung und Sprachstruktur*. (Aus dem Englischen übersetzt von Thomas Schneider.) München, 1976. 45 kk. is). Ez a folyamat többféleképpen történhet. Számos frazémában csak a szemantikai valencia (azaz a tematikus szerepek) megváltozását figyelhetjük meg. Ezek azok, melyek a leginkább értelmezhetők konkrét jelentésük alapján is, azaz magas a literalizálhatósági fokuk. A lexikalizálódás magasabb fokát jelentik azok a frazeológiai egységek, amelyekben az állandósult szókapcsolat eltérő számú (azaz több vagy kevesebb) vonzattal rendelkezik, mint a szabad szintagma, vagy ha számszerűleg azonosak is a bővítmények, formailag eltérnek egymástól.

A lexikalizálódás egy másik típusát jelentik azok az állandósult szókapcsolatok, amelyekben a *lakirögzülésnek* vagyunk tanúi. Ez is többféle módon mehet végbe: egyes elemek korábbi szinonimavariánsai kiszorulnak a használatból, gyakorta megszűnik bizonyos vonzatok korábbi változatossága, esetleg a névelőhasználatban van különbség a szabad szó szerkezettel szemben. Ebben a vonatkozásban a formai rögzülés azt a fokot is elérheti, hogy az eredeti bővítmény önállóságát részben elvesztve összetételi előtag, majd teljesen grammatikalizálódva igekötőszerű elem lesz.

Az állandósult szó szerkezetek keletkezésének vannak még további típusai is. Ezek jóval ritkábbak az előzőeknél, viszont ugyancsak az alak és a jelentés köré csoportosíthatók. A jelentés szempontjából képeznek külön csoportot az ún. *alogizmusok*, amelyek lehetetlenséget állítanak, ezért szó szerinti értelmezésük voltaképpen nem is le-

hetséges. Éppen ezért velük kapcsolatban nem is lehet szó a szabad szó szerkezetekkel való összetéveszthetőségről.

Az unikális *k o m p o n e n s e k e t* tartalmazó frazeológiai egységek viszont formai oldalról nem téveszthetők össze a szabad szó szerkezetekkel, hiszen olyan elemeket tartalmaznak, amelyek ezeken a szókapcsolatokon kívül nem is fordulnak elő nyelvünkben. Ezeknek az unikális komponenseknek a forrásvidéke változatos lehet: szókészleti avulás vagy játsszi szóképzés egyaránt szerepet játszhatnak létrejöttükben. Egy dolog azonban nagyon fontos: ezeket a szókapcsolatokat az unikális elem megléte folytán nem vagy alig (pl. népetimológiával) lehet remotiválni, literalizálni.

FORGÁCS TAMÁS

Processes of lexicalization and grammaticalization in phraseological units

The aim of this paper is to summarize the most important ways in which phraseological units are created. The author pays special attention to idioms with verbal heads. Most phraseological units are formed from free lexical units through the process of phraseologization. This process can be manifold; however, two main types can be established: change in meaning and change in form. The results of these two types of changes will distinguish phraseological units from free lexical units. Change in meaning — mainly via metaphORIZATION — is attestable in a change in the argument structure of a word. This can mean a change in its semantic argument structure (i.e., in thematic roles) but, on a higher level of lexicalization, free and set phrases might have different arguments both in terms of number and form. Another type of lexicalization is discernible in phraseological units created by formal stabilization. That stabilization can be the result of various changes: either the synonymous variants of earlier phrase components disappear, or a change occurs in the use of articles or possessive markers. A rare type of phraseological units is the group of so called alogisms. These are statements referring to an impossible state of affairs, therefore they cannot be interpreted literally. On the other hand, as far as form is concerned, phraseological units that contain unique components cannot be mistaken for free lexical units as the former contain elements that — apart from set phrases — never occur in the language.

TAMÁS FORGÁCS